

Nauczyciele szkoły jezuickiej w Chyrowie w literaturze pamiętnikarskiej

Abstract. Teachers of the Jesuit School in Chyrów as represented in diarist literature

Within 53 years, the Educational Academy of the Jesuit Fathers in Chyrów employed in total 353 teachers. Many of them worked for the school in Chyrów for many years, some devoted to the school 30 years of their lives. They accumulated professional experience but first and foremost, they educated the young generation. The teacher figure connects with school reality and so does the pupil community. The best remembered were the teachers who not only educated but also practiced their profession with passion and served as models to follow. They have been commemorated in the students' diaries, memoirs and autobiographies.

The survey is an attempt at presenting an image of the Chyrów teachers based on an analysis of the students' memoirs. Their diaries unveil school reality frequently unavailable from other materials. They show a world experienced by the authors and as such, they can provide basic material for biographic research into the authors of the diaries as well as individuals referred to in the memories. Therefore, they help to create an image of the faculty of the Chyrów school as remembered by their pupils.

Keywords: Educational Academy of the Jesuit Fathers in Chyrów, memoirs, teacher, students' memories, ego-documents

Wprowadzenie

Szkołę w Chyrowie założyli jezuici, ponieważ nie mogli kontynuować rozbudowy konwikt w Tarnopolu, a tym samym nadal prowadzić tam działalności wychowawczej. Decyzja o przeniesieniu konwikt i otwarciu szkoły w Chyrowie zapadła w roku 1883, a pierwsze roczniki, przeniesione z Tarnopola¹, rozpoczęły naukę już w 1886 r. Ważnym

¹ L. Grzebień, B. Topij-Stempińska, *Konwikt szlachecki w Tarnopolu 1856–1886. Słownik wychowanków*, Kraków 2016, s. 9.

wydarzeniem w dziejach szkoły było uzyskanie w 1890 r. praw publicznych. Ten fakt, zdaniem Jana Niemiec, otworzył „drogę do starań o podobne prawa dla innych szkół tego typu” w Galicji². Szkoła w Chyrowie, a dokładniej Zakład Naukowo-Wychowawczy ojców jezuitów w Chyrowie był, zdaniem badaczy, *jedynym w swoim rodzaju, a wysokie wymagania stawiane kadrze nauczającej były czynnikami mającymi istotny wpływ na wysoki poziom kształcenia*³. Doskonała organizacja procesu dydaktycznego i wychowawczego sprawiła, że Zakład chyrowski osiągał lepsze wyniki niż inne galicyjskie szkoły średnie i *przeszedł do historii jako jeden z najlepiej urządzonych zarówno pod względem wyposażenia materialnego, a w końcu wielkiej rzeszy zasłużonych dla Ojczyzny i Kościoła absolwentów – Chyrowiaków*⁴. Należy podkreślić, iż często wiedza o szkole nie została przekazana kolejnym pokoleniom, gdyby pamięci o niej nie zachowali właśnie jej uczniowie. To dzięki wspomnieniom, spotkaniom absolwentów możliwe staje się trwanie w historii i w pamięci społecznej nawet tej szkoły, której rozwój został zatrzymany przez „wichry wielkiej historii”. Wykorzystanie źródeł pamiętnikarskich może być konieczne, szczególnie wobec braku lub niewielkiej liczby zachowanych dokumentów urzędowych. Ponadto materiał wspomnieniowy staje się jednym z tych istotnych w rekonstrukcji obrazu szkoły, przynajmniej tej części dotyczącej nieoficjalnych stron życia szkolnego. Źródła pamiętnikarskie, zdaniem Antoniego Knota, odślawiają to, *czego w aktach urzędowych trudno się doszukać; przedstawiają szkołę taką, jaką naprawdę była. A zatem jej życie wewnętrzne i obyczaj, atmosfera szkoły, metody nauczania, sylwetki i typy nauczycieli, zainteresowania i ideały młodzieży*⁵. Przekonanie to, znajduje potwierdzenie w przekazach autobiograficznych absolwentów Chyrowa. Na obraz szkoły zapamiętany przez uczniów najczęściej składają się wspomnienia dotyczące lokalizacji szkoły, metod nauczania i wychowania, relacji koleżeńskich, a także postaci nauczycieli⁶.

² J. Niemiec, *Zakład Naukowo-Wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, Rzeszów–Kraków 1998, s. 13.

³ A.P. Bieś, E. Dybowska, L. Grzebień, *Pedagogia jezuitów (ignacjańska)*, [Towarzystwa jezuosowego], w: *Pedagogie katolickich zgromadzeń zakonnych. Historia i współczesność*, t. 1, red. J. Kostkiewicz, Kraków 2012, s. 83.

⁴ *Od Wydawcy*, w: *Chyrowiaci*, red. L. Grzebień, Kraków 1990, s. 5; por. także J. Niemiec, op. cit., s. 13.

⁵ A. Knot, *Wstęp*, w: *Galicyjskie wspomnienia szkolne*, red. A. Knot, Kraków 1955, s. XLVII. Stanowisko A. Knota znajduje uzasadnienie m.in. w pracach: Cz. Galek, *Szkoła i nauczyciel w II połowie XIX wieku na północno-wschodnich terenach Monarchii Austro-Węgierskiej w polskiej literaturze pamiętnikarskiej i beletrystycznej*, Zamość 2012; idem, *Obraz szkoły w II połowie XIX wieku w zaborze rosyjskim w świetle pamiętników i literatury pamiętnikarskiej*, Zamość 2015. Interesujące spojrzenie na wykorzystanie pamiętników do spojrzenia na środowisko nauczycielskie oczami ucznia przedstawił Tomasz Pudłocki, *Czy na pewno starzy? Obraz profesorów i nauczycieli szkół średnich Galicji drugiej połowy XIX i początku XX wieku w oczach ich uczniów*, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 2, *Aspekty społeczno-kulturowe*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2016.

⁶ E.J. Kryńska, *Świadectwo wiernej służby: „Deo, Patriae, Amicitiae”*. *Gimnazjum oo. Jezuitów w Chyrowie*, w: *Edukacja a ewangelizacja w trzecim tysiącleciu*, red. Andrzej Kryński, Częstochowa 2002, s. 111–125; B. Topij-Stempińska, *Pamięć o szkole w czasie zatrzymania. Wspomnienia Krzemieniczan i Chyrowiaków*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy 2017, nr 1–2, s. 7–22.

Nauczyciel w szkole chyrowskiej

W szkołach prowadzonych przez Towarzystwo Jezusowe zatrudnieni byli przede wszystkim jezuita. Tak było też w przypadku szkół prowadzonych przez jezuitów w XIX w. na ziemiach zaboru austriackiego. Jezuita pracujący w szkole legitymował się wykształceniem humanistyczno-filozoficzno-telologicznym, które stanowiło podstawę do dalszych studiów, podejmowanej aktywności duszpasterskiej, naukowej, zawodowej. W programie kształcenia przyszłych nauczycieli przewidziano również czas na zdobycie umiejętności praktycznych przydatnych do pracy w szkole. Ponadto przełożeni *oceniając pracę, zainteresowania i zdolności najlepszych, kierowali ich na specjalistyczne studia uniwersyteckie, często jeszcze przed rozpoczęciem przez nich studiów z teologii*⁷. Jednakże to zdobyte podczas wieloletnich studiów wykształcenie, nie uprawniało jezuitów w Galicji do legitymowania się kwalifikacjami nauczycielskimi, pozwalało jedynie na objęcie posady zastępcy nauczyciela. Dopiero złożone, zgodnie z obowiązującym austriackim, a po odzyskaniu niepodległości, z polskim prawem, egzaminy nauczycielskie, dawały pełne uprawnienia do pracy w szkole⁸. Szkoła chyrowska posiadająca od 1890 r. prawa publiczne musiała legitymować się nie tylko dostosowanym do obowiązujących przepisów prawnych programem nauczania, ale także kadrami pedagogicznymi, posiadającymi potwierdzone kwalifikacje nauczycielskie⁹. Od kadry zatrudnionej w Chyrowie, poza uprawnieniami do wykonywania zawodu nauczyciela, wymagano odpowiedniej i właściwej postawy moralno-religijnej oraz pobożności. Ponadto musiała ona sprostać wymaganiom wynikającym z zakonnych ustaw szkolnych, np. starannego przygotowania się do lekcji, stosowania właściwych metod w pracy dydaktycznej, czy miejsca, czasu i granic kontaktowania się profesorów z uczniami¹⁰. Zdaniem Romany Wysoczańskiej, w Chyrowie *stawiano nauczycielom wysokie wymagania intelektualno-moralne*¹¹. Takie rozumienie roli i zadań stawianych nauczycielom wynikało z przyjętych ustaw szkolnych. W przeciągu 53 lat pracę w Chyrowie podjęło 260 nauczycieli zakonnych oraz 93 na-

⁷ J. Niemiec, op. cit., s. 117. Przykładem jest Romuald Koppens, który najpierw został wysłany na studia filologiczne w Uniwersytecie Jagiellońskim, a po ich ukończeniu rozpoczął wymagane studia teologiczne. J. Łukaszewska-Haberkowa, *Magister bonus Chyroviae. Romuald Koppens SJ (1865–1943)*, w: *Spółczesność, kultura, wychowanie w poglądach polskich jezuitów okresu II Rzeczypospolitej*, red. S. Cieślak, B. Topij-Stempińska, Kraków 2012, s. 270 i 272.

⁸ Zob. *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*, zestawili Henryk Kopia, Lwów 1900. Sytuację nauczycieli po odzyskaniu przez Polskę niepodległości omawia F. Araszkiewicz, *Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932*, Warszawa 1972.

⁹ Z badań przeprowadzonych przez Jana Niemca wynika, że w całym okresie „funkcjonowania Zakładu liczba uczniów przypadających na jednego profesora mieściła się w zakresie: od czternastu do siedmiu, nie licząc przypadków wyjątkowych [...]. W niepodległej Polsce liczba nauczycieli w zasadzie była stała i wahała się między 33 a 42”. J. Niemiec, op. cit., s. 112.

¹⁰ Zob. *Ratio instituendae inventutis in Convictu Chyrovienisi SJ, Żółkiewiae 1903; Ustawy i przepisy Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO Jezuitów w Bąkowicach pod Chyrowem*, Chyrow 1937.

¹¹ R. Wysoczańska, *Sytuacja wychowanków szkoły jezuickiej na przykładzie kolegium w Chyrowie w latach 1886–1939*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 2, stulecie XIX i XX*, red. E. Mazur, Warszawa 2003, s. 68.

uczycieli świeckich¹². Ludwik Grzebień w publikacji pt. *Chyrowiaci* przypomina postaci 38 nauczycieli gimnazjum i konwiktu chyrowskiego, spośród nich 8 pracowało w Chyrowie ponad 30 lat. Do grona długoletnich pracowników Zakładu Naukowo-Wychowawczego należeli: Aleksander Gromadzki, Ignacy Gruszczyński, Wiktor Hoppe, Leon Kapaun, Romuald Koppens, Stanisław Pykosz, Józef Sas i Włodzimierz Żukotyński¹³. Spośród wszystkich uczących w Chyrowie na szczególną uwagę zasługują ci, *którzy głęboko zapadali w pamięć swoich wychowanków*¹⁴. Przystępując do analizy wspomnień wychowanków Chyrowa, należy zadać pytanie: Jak swoich nauczycieli zapamiętali uczniowie? i tym samym: Jaki wizerunek nauczycieli przekazali kolejnym pokoleniom? Zatem celem artykułu jest ukazania wizerunku nauczycieli we wspomnieniach uczniów szkoły w Chyrowie. W podjętych badaniach wykorzystane zostaną wspomnienia i autobiografie absolwentów Chyrowa, m.in.: Janusz Warnecki, *Najdłuższy mój monolog*, Warszawa 1971; Karol Lewicki, *Chyrowskie popioły*, Wrocław 1989; Andrzej Rostworowski, *Ziemia której już nie zobaczysz*, Warszawa 2001, Jan Radożycki, *Aby o nich nie zapomniano. Wspomnienia*, Szczecin 2007 oraz wspomnienia wychowanków zamieszczone w publikacji *Chyrowiaci*, red. L. Grzebień, Kraków 1990.

Portret nauczycieli w uczniowskiej pamięci zachowany

Źródła pamiętnikarskie pozwalają odkryć świat niedostępny w innym materiale, są bowiem zapisem subiektywnego postrzegania rzeczywistości przez autora. Jednocześnie ukazują obraz świata, którego autor był naocznym świadkiem i tym samym mogą stanowić podstawowy materiał do badań biograficznych, tych dotyczących autora dzieła, jak i przywołanych we wspomnieniach postaci¹⁵. Należy jednak pamiętać, że informacje uzyskane z tego typu materiału źródłowego nie mogą być traktowane jako jedyne i niepodważalne fakty dotyczące życia i działalności opisywanej postaci.

Dokumentacja wspomnieniowa może być zatem istotnym źródłem w badaniach dotyczących życia codziennego, relacji międzyludzkich, stosunku autora wspomnień do wydarzeń, których był bezpośrednim uczestnikiem albo jedynie obserwatorem. Dotyczy również wspomnień czasu szkolnego, to bowiem m.in. szkolna codzienność wpisuje się w życie młodego człowieka i pozostawia po sobie ślad. W tej szkolnej rzeczywistości

¹² Szczegółowe dane liczbowe, oraz dane dotyczące np. pochodzenia społecznego, wyznania podaje Jan Niemiec w cytowanej publikacji dot. szkoły w Chyrowie.

¹³ L. Grzebień, *Profesorowie*, w: *Chyrowiaci*, red. L. Grzebień, Kraków 1990, s. 105–108.

¹⁴ *Ibidem*, s. 105.

¹⁵ J. Maternicki, *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*, Warszawa 1986, s. 137; J. Szczepański, *O pamiętnikach Polaków (1918–1978)*, w: *Pamiętniki Polaków (1918–1978). Antologia pamiętnikarstwa polskiego*, t. 1, *Druga Rzeczpospolita 1918–1939*, wybór i oprac. B. Gołębiowski, M. Grad, F. Jakubczak, Warszawa 1982, s. 33.

aktorami są zarówno uczniowie, jak i nauczyciele¹⁶. Należy pamiętać, iż szkolna codzienność to nie tylko nauka, ale również międzyosobowe kontakty i wzajemne relacje, które czasem miały wpływ, jak wynika z wielu wspomnień, na podejmowane decyzje, a nawet życiowe wybory.

W uchwyceniu wizerunku nauczycieli nakreślonego we wspomnieniach ważne jest skoncentrowanie się na takich zagadnieniach, jak: postawy nauczycieli, podejmowana działalność edukacyjna, stosowane metody dydaktyczne i wychowawcze oraz relacje z uczniami. W odzwierciedleniu wizerunku należy zwrócić również uwagę na opis osoby nauczyciela oraz informacje dotyczące pasji i zainteresowań nauczycieli, także tych pozaszkolnych. W nakreśleniu portretu nauczycieli szkoły chyrowskiej istotne będzie zaznaczenie/zaakcentowanie sposobu postrzegania i przedstawiania nauczycieli przez uczniów, czyli podjęcie próby uchwycenia emocjonalnego stosunku autorów wspomnień do opisywanej rzeczywistości szkolnej. Dzięki źródłom pamiętnikarskim można wskazać te nazwiska, które zapadły szczególnie w pamięć młodzieży. Absolwenci nie tylko wymieniają nazwisko nauczyciela, ale także podają krótką charakterystykę postaci, jej stosunek do uczniów, a także sposób prowadzenia zajęć. Do grona najczęściej wspomnianych (w wybranym materiale źródłowym) należą: Jan Nuckowski, Aleksander Gromadzki, Leon Kapau, Teofil Bzowski, Jan Dorda, Romuald Koppens, Aleksander Piątkiewicz, Kazimierz Konopka. Tym co zaważyło na poświęceniu wymienionym nauczycielom dłużej wypowiedzi, zachowaniu ich osoby w pamięci, był zapewne stosunek wymienionych jezuitów do wykonywanej pracy, postawa światopoglądowa, sposób postępowania, zachowania wobec zdarzeń, często tych niespodziewanych, a szczególnie ich stosunek do uczniów.

Ze wspomnień wyłania się wizerunek nauczycieli merytorycznie przygotowanych do wykonywania zawodu nauczyciela. W Chyrowie przed I wojną światową, jak wspomina Ludwik Dunin, *profesorowie byli księżmi i jezuitami, a z nich przeważna część była na wysokim poziomie naukowym znacznie przekraczającym wymagania szkół średnich, wielu na poziomie uniwersyteckim [...] Wykłady z literatury polskiej ks. Romualda Koppensa*¹⁷ *były najwyższym i najgłębszym przeżyciem. Chłopaki potrafiły godzinnego wykładu*

¹⁶ Znaczenie literatury pamiętnikarskiej w przypomnieniu sylwetek nauczycieli znajduje potwierdzenie w pracach: S. Mauersberg, *Szkola i nauczyciel Drugiej Rzeczypospolitej w literaturze pięknej i pamiętnikarskiej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1991, t. 34; G. Karłowska, M. Nawrot, *Charakterystyka zbiorowości nauczycieli domowych w Królestwie Polskim w świetle literatury wspomnieniowej i pamiętnikarskiej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika XXIII. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia Wychowania” 2004, z. 365; W. Szulakiewicz, *Pamiętnikarski portret nauczycieli w ujęciu Rafała Taubenschlaga (1881–1958)*, w: *Z dziejów polskiej oświaty. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesor Danucie Koźmian*, red. I. Kość i E. Magiera, Szczecin 2007; D. Grabowska-Pieńkosz, *Zapisani w pamięci. Nauczyciele zaboru austriackiego w literaturze pamiętnikarskiej*, Toruń 2016; R. Ślęczka, *Nauczyciele Szkoły Ćwiczeń krakowskiego Pedagogium*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, nr 2.

¹⁷ Romuald Koppens SJ – ur. 28 I 1865 w Tarnowie, zm. 14 IX 1943 w Starej Wsi. W latach 1886–1889 studiował filozofię w Chyrowie i Tarnopolu, a w latach 1889–1893 literaturę polską oraz filologię klasyczną na Uniwersytecie Jagiellońskim. Od 1893 r. nauczyciel literatury polskiej i języka greckiego w Zakładzie Naukowo-Wychowawczym w Chyrowie. W 1939 r., po likwidacji szkoły przez armię radziecką, wyjechał do Starej Wsi. Doskonały pedagog, wychował i wykształcił w gimnazjum chyrowskim wielu wybitnych literatów, publicystów i historyków literatury. Ponadto współpracował z „Przeglądem Powszechnym”, a od 1898 r. również

śluchać w takim skupieniu, w którym nawet ławka nie zaskrzypiała¹⁸. Potwierdza to inny uczeń Chyrowa – Ignacy Hirszel. W jego opinii – wykładowcy rekrutowali się z wytrawnych pedagogów [...]. O. Koppens wspaniale wykladał nam dzieła Kochanowskiego i Reja, ucząc zamięłowania do języka naszych dziadów¹⁹. Także inni nauczyciele nie ustępowali Romualdowi Koppensowi, i tak wykłady ojca Gromadzkiego²⁰ – profesor i wykładowca fizyki, naukowiec – miały rzadko spotykaną jasność i zwięzłość. Potrafił tak przystępnie wytłumaczyć najzawilsze prawa fizyki i chemii, że je rozumieliśmy, a rozumiejąc, – przypomina Andrzej Rostworowski – nie było już żadnej sztuki, aby je zapamiętać²¹. Te spostrzeżenia uczniów Chyrowa, potwierdza zdobyte przez jezuitów na ówczesnych uniwersytetach wykształcenie przedmiotowe. Wielu z pracujących w Chyrowie zakonników poza wykonywaną pracą dydaktyczną, prowadziło badania naukowe np. Jan Nuckowski, Romuald Koppens. Kompetencje zawodowe i sposoby prowadzenia zajęć zostały docenione przez uczniów. Świadczą o tym takie wypowiedzi, jak: wielkim autorytetem wśród uczniów cieszył się ojciec Jan Dorda²², profesor matematyki i fizyki²³, był osobowością o wielkiej wiedzy i typem naukowca uniwersyteckiego²⁴. Nie tylko przedmioty podstawowe wykładane były na wysokim poziomie, również te mniej z pozoru ważne, jak muzyka, bowiem na niwie muzyczno-teatralnej działał genialny muzyk, kompozytor i teatrolog – ks. A. Piątkiewicz, który w Chyrowie podniósł tę dziedzinę życia kulturalnego do nader wysokiego poziomu²⁵, a analizę sztuki przeprowadzał jasno, dokładnie. Tłumaczył [...], doradzał [...], słowem uczył rzetelnej roboty aktorskiej²⁶.

z Komisją Języka Polskiego PAU. Opublikował około 30 rozpraw, m.in. na temat: Piotra Skargi, Juliusza Słowackiego, Henryka Sienkiewicza. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, red. L. Grzebień, Kraków 1996; <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=KOPPENS&f=1> [dostęp: 12.08.2017].

¹⁸ L. Dunin, *Tego mundurka mi było żal... 1903–1910*, w: *Chyrowiacy...*, s. 21.

¹⁹ I. Hirszel, *Życie piękne i radosne 1908–1914*, w: *Chyrowiacy...*, s. 29.

²⁰ Aleksander Gromadzki SJ – ur. 20 III 1833 w Sielcach, w diecezji żytomierskiej, zm. 7 XI 1913 w Chyrowie. Studia matematyczne, fizyczne, astronomiczne ukończył na Uniwersytecie w Kijowie. Pracował jako astronom w Moskiewskim Obserwatorium. Nauczyciel fizyki, matematyki i astronomii w Tarnopolu w latach 1883–85, 1887–88 oraz Chyrowie w latach 1885–1887 i 1889–1913. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995...*, <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=GROMADZKI&f=1> [dostęp: 16.08.2017].

²¹ A. Rostworowski, *Ziemia, której już nie zobaczysz*, Warszawa 2001, s. 59.

²² Jan Dorda SJ – ur. 31 VIII 1891 w Leśniowie k. Brodów, zm. 14 XI 1971 w Krakowie. Filozofię studiował w Nowym Sączu, Krakowie i Gräfenbergu, teologię w Starej Wsi i Krakowie. Na Uniwersytecie Lwowskim odbył studia matematyczne i fizyczne w latach 1916–18 i 1922–23. Nauczyciel matematyki i fizyki w Chyrowie 1915–1916, 1918 i 1923–1939 oraz dyrektor gimnazjum w latach 1932–1934. Kierował pracowniami fizyczną, matematyczną i astronomiczną. Podczas II wojny światowej pracował w duszpasterstwie we Lwowie 1939–45. Autor monografii i kilkudziesięciu artykułów naukowych i religijnych. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995...*, <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=DORDA&f=1> [dostęp: 16.08.2017].

²³ J. Radożycki, *Aby o nich nie zapomniano. Wspomnienia*, Szczecin 2007, s. 48.

²⁴ J. Kowalski, *Wspomnienia z Chyrowa 1926–1933*, w: *Chyrowiacy...*, s. 46.

²⁵ J. Starnawski, *Takim był Chyrów 1930–1938*, w: *Chyrowiacy...*, s. 51.

²⁶ J. Warnecki, *Najdłuższy mój monolog*, Warszawa 1971, s. 25–26; również J. Starnawski, *Takim był Chyrów 1930–1938...*, s. 51.

W Chyrowie bowiem „w każdej działalności dydaktycznej i wychowawczej obowiązywał [...] wysoki poziom od najtrudniejszych przedmiotów do najprostszych zabaw²⁷. W pamięci uczniów zachowały się postacie tych nauczycieli, którzy byli nie tylko specjalistami w swojej dziedzinie, potrafili przekazać wiedzę, ale umieli budzić zainteresowania, zachęcić do samodzielnych badań, poszukiwań – do samokształcenia. Poza wymienionymi już warto przywołać osobę ojca Sasa – *indywidualność wywierająca na uczniów przemożny wpływ*²⁸. Michał Kłobukowski stwierdza, że właśnie temu profesorowi zawdzięcza, iż wiele lat po ukończeniu szkoły nadal interesował się historią²⁹. Taki podejście nauczycieli w Chyrowie do wykonywanego zawodu, znajduje potwierdzenie w wypowiedzi innego ucznia Chyrowa: *Tak bowiem uczyli nas ojcowie w Chyrowie – na całe życie*³⁰. Zatem, jakimi metodami w swojej pracy dydaktycznej posługiwali się wspomniani nauczyciele? Z zachowanych wspomnień wyłania się obraz nauczycieli, którzy przede wszystkim umiejętnie wykorzystywali metodę wykładu – mistrzami byli m.in. Koppens, Sas, Poplatek, Kapaun. Natomiast na zajęciach teatralnych Aleksandra Piątkiewicza uczniowie mieli okazję usłyszeć jasno, dokładnie przeprowadzoną analizę sztuki, bowiem *na teatrze znał się lepiej niż wymagały tego szkolne potrzeby*³¹. Ponadto wyjaśniał jak ma wyglądać każda postać, doradzał dodatkową literaturę, rzetelnie przygotowywał uczniów do zawodu aktora. Nie tylko wykład był podstawową metodą prowadzenia zajęć lekcyjnych w Chyrowie, nauczyciele przeprowadzali także doświadczenia. Jednym z wielu, który na prowadzonych lekcjach wykorzystywał tę metodę do wyjaśniania bardziej lub mniej skomplikowanych problemów, był ojciec Leon Łazarczyk³². Nauczyciele korzystali w swojej pracy także z pomocy dydaktycznych. *Greka i łacina w rękach ks. Leona Kapauna to był wielki kult nieśmiertelnej kultury helleńskiej [...] chodził obładowany doskonałymi reprodukcjami pomników starożytnej sztuki*³³. Ponadto o. Kapaun – jak pamięta Ludwik Dunin – obrażał się na uczniów, jeśli nie znali mitologii.

Nie tylko merytoryczne przygotowanie było istotnym elementem, który decydował o zachowaniu w pamięci osoby nauczyciela, ale także stosunek nauczycieli do jego uczniów, a to przekładało się na odbiór i stosunek uczniów do nauczyciela. Zazwyczaj pamiętnikarze wspominają tych wszystkich pedagogów, których cechował przyjazny, życzliwy, a nawet ojcowski stosunek do podopiecznych. W tym miejscu należy przywołać osobę ojca Dordy, który *przerastał innych o głowę. Jego zrozumienie i umiejętność podejścia do młodzieży, której się poświęcał z pełnym samozaparciem i miłością były nadzwyczajne. Młodzież to rozumiała i odczuwała, odpłacając się szacunkiem i pierwszo-*

²⁷ E. Kowalski, *Z głębokim przekonaniem 1925–1929*, w: *Chyrowiaczy...*, s. 41.

²⁸ J. Kowalski, *Wspomnienia z Chyrowa 1926–1933*, w: *Chyrowiaczy...*, s. 46

²⁹ M. Kłobukowski, *Drogi... kochane... Katabasy... 1920–1929*, w: *Chyrowiaczy...*, s. 37.

³⁰ Z. Mikiewicz, *Pamięć zostanie na zawsze 1921–1929*, w: *Chyrowiaczy...*, s. 39.

³¹ J. Warnecki, *Najdłuższy mój monolog...*, s. 25.

³² I. Hirszel, *Życie piękne i radosne 1908–1914...*, s. 29.

³³ L. Dunin, *Tego mundurka mi było żal... 1903–1910...*, s. 21; również I. Hirszel, *Życie piękne i radosne 1908–1914...*, s. 29.

rzędnym zachowaniem na jego wykładach³⁴ i chociaż, jak wspomina inny uczeń, *słynął z dużych wymogów intelektualnych stawianych uczniom i trudnych wykładów zapuszczających się niekiedy gdzieś daleko poza materiał szkolny, był podziwiany i lubiany przez wszystkich [...]. Był czytelną już wówczas nawet dla najmłodszych z nas intelektualno-duchową wielkością...*³⁵.

Ważną postacią w konwikcie chyrowskim był prefekt – wychowawca, pedagog. To on wprowadzał nowo przybyłych konwiktorów w życie szkolne, nie tylko pilnował porządku, ale przede wszystkim miał wychowywać. Wzorowym dla młodych chłopców, „fenomenem wychowawcy-pedagoga” był Stefan Dzierżanowski³⁶. Uczniowie Chyrowa najczęściej jednak wspominają Teofila Bzowskiego³⁷ – „apostoła uśmiechu i ciepła”. *Zachwycał wszystkich swoją prostotą, ale i nadzwyczajną serdecznością kontaktu. Swoją miłością do dawnych i aktualnych wychowanków zakładu wyrażał przede wszystkim doskonałą pamięcią o ich indywidualnych sprawach³⁸; dla wszystkich życzliwy³⁹, prostego charakteru, o złotym sercu, uczynny i wyrozumiały, a w pokoju-czytelni zawsze można było spotkać kogoś z konwiktorów załatwiającego coś z „Bzuniem”, szukającego zrozumienia i pomocy⁴⁰*. Teofil Bzowski był dla wielu Chyrowiaków nie tylko legendarną postacią, ale przede wszystkim, jak podkreśla Jerzy Kowalski, wielkim autorytetem⁴¹.

Chyrów nie był miejscem wolnym od nauczycieli nieposiadających, zdaniem uczniów, zdolności i umiejętności do nauczania, a przede wszystkim zrozumienia dla uczniów. Taką postacią w Chyrowie był nauczyciel języka łacińskiego ojciec Opiola⁴², jego bo-

³⁴ E. Kański, *Chyrowska gawęda*, w: *Chyrowiaci...*, s. 67.

³⁵ A. Paygert, *Po pięćdziesięciu latach 1935–1939*, s. 75; również, J. Pietrzykowski, *Najpiękniejsze lata młodości 1932–1939...*, s. 68; także, J. Starnawski, *Takim był Chyrów 1930–1938...*, s. 53–54.

³⁶ Z.T. Martynowski, *Co zawdzięczam Chyrowowi? 1919–1926...*, s. 33; również Z. Filipczak, *Z wielkim wzruszeniem wspominam 1920–1925...*, s. 36.

³⁷ Teofil Bzowski SJ – ur. 11 XI 1873 w Jeżowie, zm. 4 I 1959 w Starej Wsi. W 1897 r. rozpoczął pracę wychowawczą w konwikcie chyrowskim. Nauczyciel języka rosyjskiego oraz wychowawca. Redaktor pisma „Z Chyrowa”, następnie „Kwartalnika Chyrowskiego”, a w końcu „Przeglądu Chyrowskiego”. W 1911 powołał do życia Związek Byłych Chyrowiaków i kierował nim do końca życia. Autor broszur, artykułów historycznych i religijnych, zbioru nekrologów jezuitów polskich od 1820. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995...*, <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=BZOWSKI&f=1> [dostęp: 12.10.2017]

³⁸ A. Paygert, *Po pięćdziesięciu latach 1935–1939...*, s. 75.

³⁹ Z. Domański, *Sercem przywiązany... 1903–1912...*, s. 25.

⁴⁰ J. Starnawski, *Takim był Chyrów 1930–1938...*, s. 51; również A. Rostworowski, *Ziemia, której już nie zobaczysz...*, s. 58.

⁴¹ J. Kowalski, *Wspaniała szkoła w Chyrowie...*, s. 45

⁴² Ignacy Opiola – ur. 6 XII 1891 w Gruszowie k. Limanowej, zm. 7 VIII 1962 w Zabelczu. Nauczyciel języka łacińskiego i greckiego w Chyrowie w latach 1926–1931 i 1935–1938, Pińsku 1931–1935 oraz Wilnie 1938–1940. Później nauczyciel teologii moralnej i prawa kanonicznego w Wilnie w latach 1940–1942. Po wojnie nauczyciel języka polskiego i łacińskiego w Gimnazjum Św. Jacka w Katowicach (1945–1946) i jezuickim gimnazjum w Ścinawce (1946–1947). Następnie dyrektor szkoły zawodowej w latach 1948–1950 i katecheta w latach 1950–1962 w Zabelczu. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995...*, <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=OPIOLA&f=1> [dostęp: 15.12. 2017].

wiem system pedagogiczny [...] oparty na 20 cm gumie, którą nosił w rękawie⁴³ nie przekonywał uczniów do nauki tego języka, jak i samej osoby nauczyciela. Wielu uczniów wybierając profil liceum, decydowało się na matematyczno-fizyczny, ponieważ tam nie było lekcji języka łacińskiego i tym samym wspomnianego wyżej nauczyciela. W pamięć zapadają także ci, których młodzież nie darzyła szacunkiem, bała się ich, a ich odejście ze szkoły ucieszyło całą społeczność uczniowską⁴⁴.

Autorzy pamiętników, przypominając postaci nauczycieli chyrowskich, dokonują również opisu ich wyglądu zewnętrznego. Zazwyczaj sposób przedstawienia postaci sugeruje, że autor podziwiał i darzył nauczyciela szacunkiem, i tak Jana Dordę przedstawiano następująco: *skromna niska postać [...], ze swoją fryzurą szpakowatym językiem, roztaczała wokół siebie spontaniczny szacunek*⁴⁵. Taki stosunek do nauczycieli potwierdzają także opisy postaci Romualda Koppensa: *Tak, to była bardzo dostojna osoba, sunąca wolno po korytarzach, zawsze z plikiem książek trzymanyh na dłoniach przed sobą*⁴⁶ oraz Leona Kapauna – *zjawiskiem, tylko mimochodem i raczej z daleka spostrzeżonym przez nas młodzieniaszków, było przechadzanie się nauczyciela ze starszymi uczniami podczas lekcji [...]. Wspaniałej, atletycznej budowy, wysoki, ciemnowłosy, na jeża strzyżony – potężny o. Kapaun w otoczeniu swych „pajsów”, którzy „perepa-tetikoj” ze swym „pajdagogiem*⁴⁷. Nie tylko Romualda Koppensa, Jana Kapauna, ale także Aleksandra Piątkiewicza podziwiali uczniowie – *postać niepospolita, iście renesansowa. Duża, wyrazista twarz, wysoko sklepione, nie kończące się czoło, wielkie przenikliwe oczy, łagodne i mądre*⁴⁸. Cenili go za pasję, z jaką prowadził orkiestrę i teatr zakładowy. To jego postawie, stosunkowi do prowadzonego przedmiotu oraz wysokim wymaganiom stawianym nawet na zajęciach dodatkowych, wielu uczniów zawdzięcza decyzję o wyborze kariery artystycznej. Nie był to jedyny nauczyciel, który rozbudzał w uczniach zainteresowanie wykładanym przedmiotem. Czasem, właśnie będąc po wpływie pasji nauczyciela, młodzi po zakończeniu nauki w Chyrowie, decydowali się na wybór innych kierunków studiów, niż te które wybrali dla nich rodzice czy opiekunowie⁴⁹.

Oprócz bardziej lub mniej szczegółowej charakterystyki postaci, pamiętnikarze przypominają nadawane nauczycielom przydomki. Jedne z nich miały swój początek w charakterystycznym wyglądzie nauczyciela, jak rumiana twarz Kazimierza Konopki i stąd nazywany był „Pomidorem”. Inne przydomki związane były z nazwiskiem np. „Bzunio”, „Kolo”, „Łazarz”⁵⁰ lub z typowym dla nauczyciela sposobem chodzenia, mówienia np.

⁴³ E. Kański, *Chyrowska gawęda 1936–1939...*, s. 67.

⁴⁴ K. Lewicki, *Chyrowskie popioły*, Wrocław 1989, s. 57.

⁴⁵ A. Paygert, *Po pięćdziesięciu latach 1935–1939...*, s. 75.

⁴⁶ M. Kłobukowski, *Drogie... kochane... Kotabasy... 1920–1929...*, s. 38.

⁴⁷ Z.T. Martynowski, *Co zawdzięczam Chyrowowi? 1919–1926...*, s. 33.

⁴⁸ J. Warnecki, *Najdłuższy mój monolog...*, s. 25.

⁴⁹ Np. uczeń Chyrowa Jan Radożycki – filolog klasyczny, tłumacz. Por. J. Radożycki, *Aby o nich nie zapomniano. Wspomnienia*, Szczecin 2007.

⁵⁰ Teofil Bzowski, Maksymilian Kohlsdorfer, Leon Łazarczyk.

„papa Dziopa”⁵¹. Wspominają także właściwe, specyficzne „powiedzonka” np. Józef Sas słynął z „i tak dali”, wypowiedzianym w momentach, gdy nie dane mu było dokończyć prowadzonego wykładu. Przywołane w artykule postaci chyrowskich profesorów, tylko niektórych spośród wielu wspomnianych, pokazują, że w pamięci uczniowskiej zachował się wizerunek nauczycieli zwyczajnych, ludzkich, z ich zaletami, ale także przywarami. Należy jednak podkreślić, że w znakomitej większości byli to nauczyciele oddani uczniom i zawodowi.

Podsumowanie

W prezentowanych wspomnieniach mamy więc do czynienia z pamięcią o społeczności nauczycielskiej jednej z wielu szkół na ziemiach polskich 2 poł. XIX w. i 1 poł. XX w. Z dostępnej literatury przedmiotu dotyczącej działalności szkoły w Chyrowie wynika, że w przeciągu swego istnienia była to jedna z najlepszych szkół, szczególnie w okresie II Rzeczypospolitej. Historycy wychowania podejmujący badania dotyczące organizacji procesu kształcenia i wychowania w szkole w Chyrowie, podkreślają wysoki poziom przygotowania merytorycznego kadry. Warto jednak zaznaczyć, że autorzy opracowań szczególną uwagę zwracają na zaangażowanie nauczycieli chyrowskich również w proces wychowania powierzonych im młodych ludzi.

Przeprowadzona analiza materiału źródłowego kilku wybranych na potrzeby badań pozycji, potwierdza, że podobnie swoich nauczycieli, wychowawców oceniają sami uczniowie. Z jednej strony ocena dokonana po latach może być nieobiektywna, wszystkie bowiem złe wspomnienia z czasem mogły ulec zapomnieniu i tym samym w pamięci zachowany został zafałszowany obraz osoby nauczyciela. Jednak z drugiej strony, ocena dokonana po latach, daje badaczowi prawo do założenia, że autor wspomnień już nie musi nikogo się obawiać i opisuje wydarzenia tak, jak zostały one przez niego zapamiętane. Wobec powyższego można stwierdzić, na podstawie wspomnień uczniów Chyrowa, że nauczyciele w Chyrowie byli nie tylko merytorycznie przygotowani do prowadzenia zajęć, sprawiedliwi, odpowiedzialni, obowiązkowi i sumienni, ale również dawali młodym ludziom własnym życiem przykład pożądanego postępowania. Ponadto, istotnym elementem nakreślonego wizerunku chyrowskich nauczycieli, w ocenie pamiętnikarzy, jest ich stosunek do uczniów, wyrażający się umiejętnym nawiązywaniu z nimi kontaktów. Budzili podziw, czasem byli powodem obaw i lęku, ale też pozwalali na żarty i psoty. We wspomnieniach uczniów Chyrowa, ich profesor, to nie tylko kompetentny erudyta, ale przede wszystkim nauczyciel realizujący jedną z podstawowych zasad pedagogiki ignacjańskiej – *cura personalis*⁵².

⁵¹ Wiktor Hoppe – nauczyciel języka niemieckiego, francuskiego i angielskiego, który nie mówił dobrze „po polsku”.

⁵² *Cura personalis* – indywidualna troska o osobę.

W ujęciu współczesnym pedagogiki ignacjańskiej zasadę tę przybliża Ewa Dybowska, *Wychowawca w pedagogice ignacjańskiej*, Kraków 2013, s. 312–315; Zob. również *Podstawy edukacji ignacjańskiej*, Kraków 2006.

Bibliografia

Źródła

- Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Domański Z., *Sercem przywiązany... 1903–1912*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Dunin L., *Tego mundurka mi było żal... 1903–1910*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Filipczak Z., *Z wielkim wzruszeniem wspominam 1920–1925*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Grzebień L., *Profesorowie*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Kański E., *Chyrowska gawęda*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Kłobukowski M., *Drogie... kochane... Katabasy... 1920–1929*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Kowalski E., *Z głębokim przekonaniem 1925–1929*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Kowalski J., *Wspomnienia z Chyrowa 1926–1933*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Lewicki K., *Chyrowskie popioły*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni archidiecezjalnej, Wrocław 1989.
- Martynowski Z.T., *Co zawdzięczam Chyrowowi? 1919–1926*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Mikiewicz Z., *Pamięć zostanie na zawsze 1921–1929*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Paygert A., *Po pięćdziesięciu latach 1935–1939*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Pietrzykowski J., *Najpiękniejsze lata młodości 1932–1939*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Radożycki J., *Aby o nich nie zapomniano. Wspomnienia*, My Book, Szczecin 2007.
- Ratio instituendae inventutis in Convictu Chyrovienſi SJ, Żółkiewiae* 1903.
- Rostworowski A., *Ziemia, której już nie zobaczysz*, Czytelnik, Warszawa 2001.
- Starnawski J., *Takim był Chyrów 1930–1938*, w: *Chyrowiaczy*, red. L. Grzebień, Biblioteczka Przemyska, Kraków 1990.
- Ustawy i przepisy Zakładu Naukowo-Wychowawczego OO Jezuitów w Bąkowicach pod Chyrowem*, Chyrów 1937.
- Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*, zebrał Henryk Kopia, Lwów 1900.
- Warnecki J., *Najdłuższy mój monolog*, Czytelnik, Warszawa 1971.

Opracowania

- Araszkiwicz F.W., *Szkola średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932*, PAN, Warszawa 1972.
- Bieś A.P., Dybowska E., Grzebień L., *Pedagogia jezuitów(ignacjańska), [Towarzystwa jezuoswego]*, w: *Pedagogie katolickich zgromadzeń zakonnych. Historia i współczesność*, t. 1, red. J. Kostkiewicz, Impuls, Kraków 2012.
- Dybowska E., *Wychowawca w pedagogice ignacjańskiej*, Akademia Ignatianum w Krakowie, WAM, Kraków 2013.

- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, red. L. Grzebień, Kraków 1996; <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=KOPPENS&f=1> [dostęp: 12.08.2017].
- Galek Cz., *Obraz szkoły w II połowie XIX wieku w zaborze rosyjskim w świetle pamiętników i literatury pamiętnikarskiej*, WSZiA w Zamościu, Zamość 2015.
- Galek Cz., *Szkoła i nauczyciel w II połowie XIX wieku na północno-wschodnich terenach Monarchii Austro-Węgierskiej w polskiej literaturze pamiętnikarskiej i beletrystycznej*, WSZiA w Zamościu, Zamość 2012.
- Grabowska-Pieńkosz D., *Zapisani w pamięci. Nauczyciele zaboru austriackiego w literaturze pamiętnikarskiej*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016.
- Grzebień L., Topij-Stempińska B., *Konwikt szlachecki w Tarnopolu 1856–1886. Słownik wychowanków*, Akademia Ignatianum w Krakowie, WAM, Kraków 2016.
- Karłowska G., Nawrot M., *Charakterystyka zbiorowości nauczycieli domowych w Królestwie Polskim w świetle literatury wspomnieniowej i pamiętnikarskiej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika XXIII. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia Wychowania” 2004, z. 365.
- Knot A., *Wstęp*, w: *Galiczyjskie wspomnienia szkolne*, red. A. Knot, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1955.
- Kryńska E.J., *Świadek wiernej służby: „Deo, Patriae, Amicitiae”*. *Gimnazjum oo. Jezuitów w Chyrowie*, w: *Edukacja a ewangelizacja w trzecim tysiącleciu*, red. Andrzej Kryński, Akademia Polonijna, Częstochowa 2002.
- Łukaszewska-Haberkowa J., *Magister bonus Chyroviae. Romuald Koppens SJ (1865–1943)*, w: *Społeczeństwo, kultura, wychowanie w poglądach polskich jezuitów okresu II Rzeczypospolitej*, red. S. Cieślak, B. Topij-Stempińska, Akademia Ignatianum w Krakowie, WAM, Kraków 2012.
- Maternicki J., *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historyograficznych*, PWN, Warszawa 1986.
- Mauersberg S., *Szkoła i nauczyciel Drugiej Rzeczypospolitej w literaturze pięknej i pamiętnikarskiej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1991, t. 34.
- Niemiec J., *Zakład Naukowo-Wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, Instytut Europejskich Studiów w Rzeszowie, Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego Krakowie, Rzeszów–Kraków 1998.
- Podstawy edukacji ignacjańskiej*, WSF-P Ignatianum, WAM, Kraków 2006.
- Pudłocki T., *Czy na pewno starzy? Obraz profesorów i nauczycieli szkół średnich Galicji drugiej połowy XIX i początku XX wieku w oczach ich uczniów*, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 2, *Aspekty społeczno-kulturowe*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarec, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2016.
- Szczepański J., *O pamiętnikach Polaków (1918–1978)*, w: *Pamiętniki Polaków (1918–1978). Antologia pamiętnikarstwa polskiego*, t. 1, *Druga Rzeczpospolita 1918–1939*, wybór i opracowanie B. Gołębiowski, M. Grad, F. Jakubczak, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1982.
- Szulakiewicz W., *Pamiętnikarski portret nauczycieli w ujęciu Rafała Taubenschlaga (1881–1958)*, w: *Z dziejów polskiej oświaty. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesor Danucie Koźmian*, red. I. Kość i E. Magiera, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2007.
- Ślęczka R., *Nauczyciele Szkoły Ćwiczeń krakowskiego Pedagogium*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, nr 2.
- Topij-Stempińska B., *Pamięć o szkole w czasie zatrzymana. Wspomnienia Krzemieńczan i Chyrowiaków*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 1–2.
- Wysoczyńska R., *Sytuacja wychowanków szkoły jezuickiej na przykładzie kolegium w Chyrowie w latach 1886–1939, w: Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 2, stulecie XIX i XX*, red. E. Mazur, IAiE PAN, Warszawa 2003.